

Дерев'янка С. П. Взаємодія емоцій і перцептивно-когнітивних функцій в процесі соціально – психологічної адаптації особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології* [зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України]: за ред. Максименка С. Д. К.: "ГНОЗІС", 2006. Том 8, вип. 7. С. 148-156.

ВЗАЄМОДІЯ ЕМОЦІЙ ТА ПЕРЦЕПТИВНО-КОГНІТИВНИХ ФУНКЦІЙ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Проблема взаємодії емоційної та інтелектуальної сфер неодноразово обговорювалася вченими [1; 4; 7; 8; 11]. У зв'язку із значним зростанням наукового інтересу до підвищення адаптаційного потенціалу людини, перспективним є дослідження особливостей співвідношення емоційної та інтелектуальної сфер у поєднанні з процесом соціально-психологічної адаптації особистості.

Окремі аспекти адаптації були предметом досліджень багатьох українських вчених (Г.Балл, І.Бойко, О.Винославська, О.Донченко, В.Казміренко, О.Кокун, М.Левченко, О.Мороз, І.Сабанадзе, О.Скрипченко, Т.Титаренко, А.Фурман, С.Хаїрова, Т.Яценко та ін.). За їх даними адаптація залежить від індивідуальної здатності людини до самореалізації, від узгодженості емоційної та раціональної сфер.

За даними О.Скрипченка, на ефективність перебігу процесу соціальної адаптації суттєво впливає активність перцептивної сфери людини – її здатність до адекватного сприйняття соціального досвіду. Порушення соціальної адаптації пов'язується з надмірною емоційністю та самозосередженістю особистості [20, 57].

Т.Титаренко, в ході вивчення проблеми життєвої кризи особистості, серед показників кризового стану виділила наступні: зниження адаптованості поведінки, падіння рівня самосприймання, примітивізацію саморегуляції [17, 162]. На думку

дослідниці, внутрішня узгодженість окремих особистісних підструктур є вкрай необхідною для забезпечення гармонійного стану, що є передумовою повноцінної адаптації особистості. “Гармонійна людина гнучко адаптується до внутрішніх і зовнішніх змін, – зазначала Т.Титаренко, – їй неважко приходити до злагоди із самою собою, іншими людьми, світом у цілому” [22, 179].

Таким чином, одним із критеріїв ефективної соціально-психологічної адаптації є гармонійне поєднання функціонування емоційної та перцептивно-когнітивної сфер особистості. У зв'язку з цим **мета** статті полягає у розкритті її теоретичному обґрунтуванні проблеми взаємодії функцій афективної та перцептивно-когнітивної сфер, а також визначенні особливостей їх впливу на процес соціально-психологічної адаптації особистості.

Відповідно, **завданнями дослідження** є: 1) здійснити аналіз наукових джерел з проблеми взаємодії емоційної та когнітивної сфер, виділити теоретичні підходи щодо вивчення зазначеної проблеми; 2) визначити особливості взаємодії емоцій та когнітивно-перцептивних функцій в процесі соціально-психологічної адаптації особистості.

В межах визначеної проблеми аналіз праць зарубіжних і вітчизняних дослідників дозволяє нам виділити два основних підходи щодо співвідношення емоцій та когніцій в сфері загальної адаптованості людини. Перший підхід (умовно назвемо його “афективно-регулюючий”) характеризують дослідження вчених, які містять дані про *регулюючу та спонукальну функції* емоцій в когнітивному процесі; даний підхід акцентує первинність емоцій щодо організації поведінки в ході адаптації.

Ще в класичній психоаналітичній теорії неодноразово підкреслювалась особлива роль некогнітивних феноменів, а саме афективної сфери, в організації поведінки людини. В своїх ранніх роботах З.Фрейд розглядав афекти як мотиваційні змінні, що презентують інстинктивні потяги. Дж.Сінгер (J.Singer, 1975), погляди якого започатковані водночас психоаналізом і теорією диференційних емоцій, вважає, що в основі тісної взаємодії між емоційними та пізнавальними процесами знаходяться спроби пристосування дитини до нового навколишнього середовища. За Дж.Сінгером, нові враження від оточуючого

середовища активізують емоцію інтересу, яка, в свою чергу, спонукає дослідницьку активність дитини [9, 54]. Схожа точка зору міститься в дослідженнях С.Томкінса (S.Tomkins, 1962), який вважає що для інтелектуального розвитку емоція зацікавленості є такою ж важливою, як для фізичного розвитку – спеціальні вправи [9, 37].

Особливо складну взаємодію між емоційними та когнітивними процесами підкреслено в теорії диференційних емоцій. Згідно цієї теорії емоції утворюють базові структури свідомості. Внаслідок взаємодії емоцій з перцептивно-когнітивними функціями і процесами свідомості формується велика різноманітність афективно-когнітивних структур, які впливають на сприймання, мислення й дії індивіда. К.Ізард вводить термін “афективно-когнітивна орієнтація”, що має місце, коли людина проявляє схильність до одночасного переживання двох (або більше) фундаментальних емоцій, які, в свою чергу, обов'язково поєднуються з певними когнітивними процесами. Наприклад, поєднання емоцій інтересу і страху з уявленням про ризик, що супроводжує дослідницьку діяльність, характеризує таку афективно-когнітивну орієнтацію як допитливість [9, 58].

К.Ізард вважає, що найбільш загальним принципом людської поведінки є те, що емоції заряджають енергією та організують мислення і діяльність. У співробітництві з іншими вченими, він провів низку експериментів, що дослідили процес і особливості впливу емоцій на перцептивну і когнітивну сфери людини. Також, К.Ізард припустив, що витoki деяких емоцій людини містяться в первинних адаптаційних механізмах (наприклад, реакція “наближення–відсторонення”) [9, 39].

Адаптивні функції емоцій були предметом дослідження й інших вчених. У концепції первинних і вторинних емоцій Р.Плутчика (R.Plutchik, 1980) емоції представлені як засіб адаптації, що відіграє важливу роль на кожному еволюційному рівні. Він визначив вісім адаптивних комплексів з відповідними первинними емоціями (афективно-когнітивними структурами) [9, 53].

Інший напрямок наукових досліджень спрямований на вивчення впливу емоцій на процес пізнання й пов'язаний з ефектом конгруентності настрою

(T.Bower, 1981; A.Isen, 1994). Основний зміст досліджень цих вчених полягає в тому, що емоції людини та її настрої безпосередньо впливають на процес навчання – людина краще засвоює той матеріал, який відповідає її настрою [24, 184].

Аналіз взаємозв'язку емоцій і когніцій в процесі пізнання представлений в працях багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників. Вченими розглядалися: зв'язок інтелектуальної активності з процесом реорганізації потребнісно-афективної сфери (L.Thurstone,1924); первинність афективного компоненту інтелектуального відображення (R.Zayons, 1980); явище “емоційної активації” в процесі вирішення складних інтелектуальних завдань (О.Тихомиров,1969); адекватність емоційної оцінки подій як критерій інтелектуальної зрілості (М.Холодна, 1997); вплив настрою на процес соціального пізнання (Г.Андреева, 2002) та ін.

Г.Андреева в своїх дослідженнях розглядає різноманітні підходи до розуміння співвідношення емоцій і когніцій в процесі соціального пізнання, а також впливовість настрою на зазначений процес. Дослідниця робить висновок, що емоційний фактор може значно впливати на процес пізнання в повсякденному житті та формувати критерії оцінки соціальних подій [1, 20]. О.Бодальов підкреслює, що оцінка значення ситуацій в рівній мірі залежить як від емоційного стану людини, так і від продуктивності роботи її інтелекту. Особливої ваги вчений надає фактору емоційності в екстремальній ситуації [4, 129].

Однією з функцій соціально-психологічної адаптації є продукування механізмів психологічного захисту особистості, які сприяють послабленню та усунуванню внутрішньої психічної напруги, тривожних станів, що виникають у людини не тільки в екстремальних, надзвичайних ситуаціях, а й в повсякденному житті, в процесі взаємодії з іншими людьми, суспільством в цілому [10, 8]. Ряд дослідників дотримується позиції, що оволодіння особистістю механізмами психологічного захисту підвищує її адаптивний потенціал, який сприяє успішності соціально-психологічної адаптації (В.Крисько, О.Прихожан та ін.). Протилежна точка зору належить Т.Яценко, яка заперечує позитивну роль певних захисних механізмів психіки.

Т.Яценко вважає, що “психологічний захист” сприяє порушенню загальної

захищеності “Я” людини, оскільки перекручує реальність. Психологічний захист не тільки не послаблює емоційну напруженість, а, навпаки, посилює її [26, 41]. Розглядаючи сутнісний зміст захисних механізмів психіки, дослідниця характеризує різновиди психологічного захисту. Один з різновидів психологічного захисту – “психічну бестактність” – вона визначає як нездатність людини до встановлення емоційних контактів з іншою людиною внаслідок хибних уявлень, знань про неї та про себе [26, 34]. В даному випадку повноцінна адаптація є неможливою, оскільки відсутнє гармонійне поєднання здатності до встановлення емоційного зворотного зв'язку, і адекватного сприйняття психологічних якостей партнера по спілкуванню.

Другий підхід (так званий “когнітивістський”) характеризують дослідження *обумовленості емоцій когнітивними процесами*. Раціональна сфера розглядається як панівна; вважається, що емоційна сфера заважає людині нормально функціонувати, оскільки людина перш за все створіння раціональне.

Найбільш розробленою в межах даного підходу є активаційна теорія, згідно якої будь-який емоційний стимул, в першу чергу, викликає нейронне збудження й посилює активацію мозку, внаслідок чого змінюється поведінка людини. Представники даної теорії (M.Arnold, D.Lindsley) стверджують, що трансформація емоційних стимулів впливає на цілеспрямованість поведінки. За М.Арнольд, існує трьохактна система виникнення емоцій: “сприйняття – оцінка – стимул”, в якій всі три акти є тісно взаємопов'язаними [9, 50].

Деякого іншого характеру взаємозв'язок емоційних та когнітивних процесів набуває в теорії когнітивного дисонансу (L.Festinger, 1957; R.Lazarus, 1966). Когнітивний дисонанс переживається як стан дискомфорту (загрози). Цей стан може сприяти дезадаптації, якщо особистість уникатиме активного пошуку засобів зменшення когнітивного дисонансу. А.Реан вважає, що дезадаптацію особистості, внаслідок прояву когнітивного дисонансу, може попередити розвинена соціально-психологічна терпимість, яка існує двох видів: сенсуальна (“чуттєва”, заснована на відчуттях) і диспозиційна (“соціальна”, заснована на установках). За А.Реаном диспозиційна терпимість базується на інтелектуальній готовності до певної реакції на події, що супроводжують процес соціальної взаємодії [18, 286].

Стан загрози, який може призвести до дезадаптивної поведінки особистості, має місце не лише в умовах виникнення когнітивного дисонансу. А.Морозов підкреслює, що будь-яке порушення збалансованості в системі “людина–середовище” призводить до відчуття загрози як центрального елемента тривоги, інтенсивність вираження якої лежить в основі розвитку адаптаційних порушень [14, 299]. Ф.Березін вважає, що тривога є суттєвим елементом процесу адаптації особистості. Вчений виділив “тривожний ряд”, в якому кожна складова відповідає певному психічному стану і особливостям поведінки, що обумовлені психічним стресом [14, 298].

Вплив вираженості тривожного стану на процес соціальної дезадаптації особистості підлітка був доведений в дослідженнях І.Сабанадзе (І.Сабанадзе, 1997). За даними вченої, кожен з рівнів дезадаптації характеризується відповідними показниками емоційної, когнітивної та поведінкової сфери. Рівні, які свідчать про певну ступінь дезадаптивності (“ситуативний”, “стійкий очевидний”, “критичний”), характеризуються показником вираженості негативних емоційних переживань, страхів, сильних емоційних напружень [19, 10]. В роботах І.Бойко виявлена значна впливовість емоційної сфери на процес реалізації адаптивних можливостей людини. Дослідниця вважає що, “адаптивною психодинамічною властивістю є активність, а неадаптивною – емоційність” [5, 15].

Всі наведені вище результати досліджень містять твердження про взаємозв'язок емоційної сфери з когнітивною, різниця полягає лише в характері цього взаємозв'язку і в особливостях вираженості кожної сфери в процесі соціальної адаптації особистості. В кожному із зазначених підходів містяться дані про первинну значимість або емоційної, або когнітивної складової в процесі соціальної адаптації. Але наприкінці минулого століття у психологічний обіг увійшло нове поняття, що пов'язало емоції з когніціями в одне ціле, та викликало справжній “бум” в науці, оскільки нововведене поняття було оголошено тією “особистісною властивістю, котра зумовлює успішність всілякої діяльності людини за будь-яких умов” [15, 95]. Це нове поняття отримало назву “емоційний інтелект”. Його сутнісні характеристики неможливо розглядати чітко в рамках лише першого, чи другого підходів, оскільки дослідники вивчають це поняття і з

“когнітивних” і “некогнітивних” позицій.

“Когнітивні” визначення емоційного інтелекту роблять акцент на його регулюючій функції, на осмисленні емоційних явищ: спроможність адекватно розпізнавати емоції й почуття інших, для того, щоб ефективно управляти емоційною сферою на основі інтелектуальних операцій (P.Salovey, J.Mayer, 1994); здібність до розуміння власних емоцій, почуттів, психічних станів з метою використання цієї інформації для кращої адаптації до навколишнього світу (H.Gardner, 1983; A.Furnham, 2000; C.Cherniss, M.Adler,2000); сукупність розумових здібностей до соціальної адаптації (D.Goleman, 1995; Г.Юсупова, 2002); розуміння тих відношень людини, які відображаються емоціями до різноманітних сфер життя (Х.Вайсбах, У.Дакс, 1998; Т.Кумскова, 2002). Е.Носенко використовує при поясненні терміну “емоційний інтелект” поняття “розумність” [15, 104].

До “некогнітивних” визначень емоційного інтелекту відноситься точка зору Р.Бар-Она, який розуміє емоційний інтелект як сукупність емоційних, особистісних і соціальних здібностей, що впливають на загальну здатність суб'єкта ефективно протистояти тиску навколишнього середовища (R.Bar-On, 2001).

Термін “емоційний інтелект ” іноді пояснюють як “емоційна обізнаність” або “якість емоцій”. В.Куніцина вважає, що “емоційна обізнаність” є цілком самостійним явищем, яке тлумачиться як “цілеспрямоване підвищення соціальної та емоційної компетентності дітей” [13, 234]. В деяких джерелах наведені дані про повну тотожність термінів “емоційна обізнаність” і “емоційний інтелект ” [29]. Е.Носенко зазначає, що педагогічні психологи вважають за більш доцільне обговорювати проблему емоційного інтелекту, використовуючи термін “емоційна компетенція” [15, 105].

Існують також певні розбіжності у визначенні кількості структурних компонентів емоційного інтелекту: в теорії емоційного інтелекту Дж.Майєра, П.Саловея, Д.Карузо виділено чотири теоретичні групи здібностей [29]; в результаті досліджень Д.Дулевича та Х.Хігса (D.Dulewicz, H.Higgs, 1998) було виділено сім основних елементів емоційного інтелекту [31]; модель Р.Бар-Она містить п'ять структурних компонентів емоційного інтелекту; Д.Гоулман визначив двадцять п'ять компонентів, які об'єднав в п'ять теоретичних груп [21, 71].

Незважаючи на існуючу неузгодженість поглядів дослідників з окремих питань щодо вивчення феномену емоційного інтелекту, в багатьох дослідженнях простежується певний взаємозв'язок емоційного інтелекту з адаптаційними можливостями людини.

За даними вчених, емоційний інтелект забезпечує успішність соціальної і професійної адаптації людини на 80%, тоді як раціональний інтелект – лише на 20% [6; 25; 27; 28]. “Здатність до адаптації”, як окремий структурний компонент емоційного інтелекту, було виділено в моделі Р.Бар-Она, названо серед 25 компонентів в теорії Д.Гоулмана. Стресозахисна та адаптивна функції емоційного інтелекту досліджувалися Е.Носенко, Н.Ковригою; вони довели, що інтенсивність і частота стресових реакцій людини залежить від рівня сформованості її емоційного інтелекту [16].

Вчені зазначають, що емоційний інтелект не є природженим і сталим, оскільки може змінюватися протягом всього життя, його можна тренувати і розвивати. Таким чином, від ступеню розвитку емоційного інтелекту суб'єкта залежить успішність адаптації і взаємодії з оточуючим світом [12; 31]. К.Черніс і М.Адлер (С.Cherniss, M.Adler, 2000) визначили та охарактеризували чотири фази тренування емоційного інтелекту [28].

А.Фенхейм (A.Furnham, 2000) наводить дані дослідження гендерних аспектів самооцінювання показників емоційного інтелекту та їх наявної вираженості. За його даними, позитивне самосприйняття у поєднанні з високим рівнем вираженості емоційного інтелекту забезпечує ефективність адаптації людини. Дослідження А.Фенхейма не виявило значних гендерних розбіжностей серед показників вимірювання загальних рис емоційного інтелекту [30]. Такі ж висновки, в результаті дослідження гендерних відмінностей в структурі емоційного інтелекту, були зроблені І.Андреєвою (І.Андреєва, 2004).

Висновки:

1. Аналіз літератури та узагальнення даних дослідження з проблеми співвідношення емоцій та когнітивно-перцептивних функцій, дозволяє виділити два основних підходи до їх вивчення: “афективно-регулюючий” та “когнітивістський”. В першому підході увагу дослідників привертає гармонійне

поєднання діяльності афективної та когнітивних сфер; акцентується регулююча роль афективної сфери щодо когнітивних процесів і процесу реалізації адаптаційних можливостей людини. В другому підході увага дослідників спрямована на первинність когнітивних процесів у сфері забезпечення ефективності соціальної адаптації особистості; емоції визначаються як другорядні, їх переважання призводить до стану дезадаптації.

2. Особливості взаємодії емоцій та когнітивно-перцептивних функцій у процесі соціально-психологічної адаптації особистості полягають в наступному: емоційні та інтелектуальні процеси утворюють афективно-когнітивні структури, які є важливим засобом адаптації людини (С.Izard, R.Plutchik); емоції суттєво впливають на процес пізнання, оцінку соціальних подій, що обумовлює вибір певних стратегій поведінки в ході соціальної адаптації людини (Т.Bower, А.Isen, М.Холодна, Г.Андреева, О.Бодальов); тривалі переживання негативних емоцій та переважання емоційної сфери взагалі, призводять до дезадаптивної поведінки особистості (L.Festinger, R.Lazarus, А.Ренн, А.Морозов, Ф.Березін, І.Сабанадзе, І.Бойко).

3. Емоції або когнітивно-перцептивні функції окремо одне від одного не забезпечують ефективність процесу соціальної адаптації особистості, тільки їх гармонійне поєднання сприятиме адаптивному процесу. Саме це гармонійне поєднання знаходить своє втілення в понятті “емоційний інтелект”.

4. Існують певні взаємозв'язки між процесом соціальної адаптації та явищем емоційного інтелекту. Перспективним є напрямок подальшого вивчення ролі емоційного інтелекту щодо підвищення адаптаційного потенціалу людини.

Література

1. Андреева Г.М. Эмоциональные компоненты социального познания// Мир психологии. – 2002. – №4. – С.11-20.
2. Андреева И.Н. Понятие и структура эмоционального интеллекта// Социально-психологические проблемы ментальности: 6-ая Международная научно-практическая конференция. – Смоленск, СГПУ, 2004. – Ч.1. – С.22-26.
3. Андреева И.Н. Гендерные различия в структуре эмоционального интеллекта у студентов// Женщина. Образование. Демократия: Материалы 7-ой

міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції 10-11 грудня 2004 г., г. Мінськ. – Мінськ, 2004. – С.282-285.

4. Бодалев А.А. О человеке в экстремальной ситуации (эмоциональная и интеллектуальная составляющая отношения в выборе поведения)// Мир психологии. – 2002. – №4. – С.127-134.
5. Бойко І.І. Соціально-психологічна адаптація підлітка до нових умов навчання: Автореф. дис. ... канд.психол.наук: 19.00.07/ Нац.-пед. ун-т імені М.П.Драгоманова. – К., 2001. – 22с.
6. Вайсбах С., Дакс У. Эмоциональный интеллект. – М.: Школа Пресс, 1998.
7. Вартанян Г.А., Петров Е.С. Эмоции и поведение. – Л.: Наука, 1989. – 144с.
8. Васильев И.А., Поплужный В.А., Тихомиров О.К. Эмоции и мышление. – М.,1980.
9. Изард К.Э. Психология эмоций/ Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – 464с.
10. Словарь-справочник по социальной психологии/ В.Крысько. – СПб.: Питер, 2003. – 416с.
11. Кульчицкая Е.И. Эмоциональное и интеллектуальное поведение// Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – №1. – С.1-3.
12. Кумскова Т.М. Эмоциональный интеллект: проблема понимания эмоций// Психология XXI века: Тезисы международной научно-практической конференции студентов и аспирантов 18-20 апреля 2002 г., г. Санкт-Петербург. – СПб., 2002. – С.22-24.
13. Куница В.Н., Казаринова Н.В., Поголыша В.М. Межличностное общение: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2001.
14. Морозов А.В. Деловая психология: Курс лекций. Учебник для студентов вузов. – СПб., 2000. – 576с.
15. Носенко Е. Емоційний інтелект як соціальна значуща інтегральна властивість особистості// Психологія і суспільство. – 2004. – №4. – С.95-109.
16. Носенко Е.Л., Коврига Н.В. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції. – К.: Вища школа, 2003. – 125с.
17. Основы практичної психології/ В.Панок, Т.Титаренко, Н.Чепелева та ін.: Підручник. – К.: Либідь, 2003. – 536.

18. Реан А.А. Психология изучения личности: Учеб. пособие. – СПб., 1999. – 288с.
19. Сабанадзе І.О. Соціально-психологічні фактори дезадаптивності та її корекція у підлітків: Автореф. дис. ... канд.психол.наук: 19.00.07/ Нац.-пед. ун-т імені М.П.Драгоманова. – К.,1997. – 18с.
20. Скрипченко О.В., Бушай І.М., Скрипченко Л.О. Основи психології і педагогіки: Навчально-методичний посібник. Частина І. – Чернігів: РВК “Деснянська правда”, 2001. – 120с.
21. Слободенюк Н.І. Новітні теорії інтелекту: здібності поза межами IQ// Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України/ За ред. академіка С.Д.Максименка. – К.: Главник, 2005. – Вип.26. – Том 4. – С.68-72.
22. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 376с.
23. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. – Томск: Изд-во Том. ун-та; – М.: Изд-во «Барс». – 1997. – 392с.
24. Хьюстон М. Перспективы социальной психологии/ М.Хьюстон, В.Штребс, Дж.Стефенсон: Пер. с англ. – М.: ЭКСМО, 2001. – 688с.
25. Юсупова Г.В. Природа эмоционального интеллекта и его составляющие// Психология XXI века: Тезисы международной научно-практической конференции студентов и аспирантов 18-20 апреля 2002 г., г. Санкт-Петербург. – СПб., 2002. – С.51-52.
26. Яценко Т.С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися. – К.,1993. – 208с.
27. Arond-Thomas M. Understanding emotional intelligence can help alter problem behavior// Physician Executive. – 2004. – V.16. – P.40-49.
28. Cherniss C., Adler M. Promoting emotional intelligence in organization: making training in emotional intelligence effective. – Alexandria, Virginia: ASTD Press, 2000. – 186p.
29. Ford-Martin P. Emotional Intelligence// Gale encyclopedia of psychology. – New York: Gale Group, 2001. – 600p.
30. Goleman D. Emotional Intelligence. – New York: Bantam books, 1995. – 352p.
31. Petrides K.V. Gender differences in measured and self-estimated trait emotional

intelligence// A Journal of sex research. – 2000. – V.21. – P.47-54.